

25618

ANDRZEJ DEREŃ, ANIELA STOJANOWSKA

PIĘTNAŚCIE LAT PRACY ARCHIWALNEJ WE WROCLAWIU I JEJ WYNIKI

Powrót Polski na Śląsk w 1945 r. otworzył historykom polskim dostęp do bezcennych dokumentów przeszłości tej ziemi. Nasuwało się jednak pytanie, w jakim stopniu ocalały one ze zniszczeń? Ile czasu i wysiłku trzeba będzie, aby pracownicy naukowci zyskali możliwość normalnego z nich korzystania?

Rzut oka w przeszłość

Przed wybuchem drugiej wojny światowej cały Dolny Śląsk pokryty był gęstą siecią wszelkiego rodzaju archiwów. Punktem centralnym tej sieci był Wrocław. W samym Wrocławiu, siedzibie władz prowincji śląskiej, powstało z biegiem czasu kilka archiwów. Wśród nich na czoło wysunęło się b. Archiwum Państwowe we Wrocławiu (*Staatsarchiv*), zawdzięczające swe powstanie sekularyzacji klasztorów śląskich. Kiedy 30 X 1810 r. ukazał się edykt o zniesieniu klasztorów i konfiskacie majątków klasztornych, państwo pruskie oprócz olbrzymich obszarów ziemi, budynków i ruchomości zagarnęło wszystkie dobra kulturalne poklasztorne, jak archiwa, biblioteki i zbiory sztuki. Zgromadzone we Wrocławiu archiwa klasztorów śląskich stały się zaczątkiem Archiwum Prowincji Śląskiej.

W początkowym okresie swego istnienia Archiwum Prowincji Śląskiej związane było ściśle z Biblioteką Uniwersytecką i mieściło się we wspólnym budynku na Wyspie Piaskowej. Założycielem Archiwum był komisarz Głównej Komisji Sekularyzacyjnej, prof. Johann Gustaw Gottlieb Büsching.

W związku z ogólną reformą administracji pruskiej, jaką przeprowadził kanclerz ks. Hardenberg, Archiwum zostało przekształcone w osobną instytucję. Od r. 1822 rozpoczęto zakrojoną na wielką skalę akcję koncentrowania w Archiwum prowincjonalnym rozproszonych po całej prowincji archiwaliów, przyjmując głównie akta dawnych władz austriackich. W wy-

niku napływu akt przejętych w latach 1822—1830 zasób Archiwum wzrósł dwudziestokrotnie.

Poważny i szybki rozrost zasobu archiwalnego nie znajdował już odpowiedniej przestrzeni magazynowej w budynku Biblioteki Uniwersyteckiej na Piasku i dlatego kierownictwo Archiwum zmuszone było rozglądać się za obszerniejszymi pomieszczeniami. Dzięki niestrudzonym zabiegom naczelnego archiwisty prowincji śląskiej, Gustawa Adolfa Stenzla, udało się uzyskać w r. 1847 nowe pomieszczenie w budynku Stanów Śląskich przy ul. Nowotki 14 (plac Wolności). Wkrótce jednak i to lokum okazało się niewystarczające. Dopiero włączenie w r. 1867 Archiwum Prowincji Śląskiej (*Provinzialarchiv*) do ogólnej sieci archiwalnej (odtąd Archiwum otrzymało nazwę *Staatsarchiv*) rozwiązało, choć nie na długo, trudny i palący problem lokalowy. Władze centralne przyznały kredyty na wybudowanie we Wrocławiu pierwszego w Prusach budynku archiwalnego. W ten sposób w r. 1875 Archiwum opuściło budynek Stanów Śląskich, przenosząc się do własnego pomieszczenia położonego naprzeciw Dworca Głównego.

Kiedy na początku XX w. budynek przy ul. *Gartenstrasse* (ul. Świerczewskiego) nie odpowiadał już ciągle rosnącym potrzebom Archiwum, ówczesny dyrektor, Meinardus, wszczął starania o wybudowanie nowych pomieszczeń. Dzięki jego energicznym zabiegom w r. 1907 stanął przy dzisiejszym placu Grunwaldzkim nowoczesny budynek archiwalny. W czasie ostatniej wojny uległ on całkowitemu zniszczeniu. Na szczęście zasoby aktowe zostały wcześniej ewakuowane i dzięki temu część z nich ocalała.

W okresie swego istnienia (w latach 1810—1945) b. Archiwum Państwowe we Wrocławiu zgromadziło w swoich magazynach najważniejsze akta urzędowe prowincji śląskiej, w tym ponad 50 000 dokumentów, 250 000 woluminów akt i 30 000 różnych ksiąg.

Akta, księgi i dokumenty zawierające materiały historyczne od XII do XX w. zostały zinwentaryzowane w repertoriach książkowych i kartkowych oraz w licznych spisach zdawczo-odbiorczych.

Drugim z kolei, i to zarówno pod względem ilości akt, jak i wartości zasobu archiwalnego, było Archiwum m. Wrocławia (*Stadtarchiv*). Mieściło się ono w budynku przy ul. Szajnochy 7/9 (*Rossmarkt*). Zgromadzono w nim najcenniejsze akta miejskie. Główne zręby tworzyły następujące działy: akta rady miejskiej (od r. 1741 magistratu) i poszczególnych organów zarządu miejskiego, sądu miejskiego, szpitali, zakładów opiekuńczych, szkół miejskich, kościołów, korporacji kupieckich, cechów rzemieślniczych itp.

Ogółem b. Archiwum m. Wrocławia liczyło w swoich zasobach ponad 30 000 dokumentów i luźnych akt, kilkanaście tysięcy ksiąg miejskich oraz ponad 18 000 wiązek i poszytów akt.

Straty archiwów śląskich i zabezpieczenie ocalałych akt

Druga wojna światowa, która we wszystkich dziedzinach spowodowała ogromne szkody, nie oszczędziła również archiwów. Śmiało można powiedzieć, że żadna zawierucha wojenna, nie wyłączając wojny trzydziestoletniej, nie przyniosła na Śląsku takich spustoszeń na odcinku archiwalnym, jak właśnie wojna ostatnia. Bilans strat jest ogromny. Akta z górą 100 zespołów archiwalnych uległy całkowitemu zniszczeniu. Wiele akt zachowało się jedynie w szczątkowej formie. Straty poszczególnych zespołów wahają się w granicach od 10% do 95%. Brak wielu ksiąg ewidencyjnych (repertoriów, spisów zdawczo-odbiorczych) utrudnia w dużym stopniu dokładniejsze ustalenie rozmiarów strat. Ze wszystkich archiwów polskich może najdotkliwiej skutki wojny odczuło Archiwum Państwowe we Wrocławiu, które w wyniku działań wojennych przestało istnieć. Budynek Archiwum Państwowego został wysadzony w powietrze przez wojska hitlerowskie w czasie walk o Wrocław. O archiwaliach brak było jakichkolwiek wiadomości. Można było przypuszczać, że zostały one ewakuowane, ale trudno było ustalić, dokąd je wywieziono i jakie były ich dalsze losy. Z niemieckiego personelu Archiwum nie pozostał we Wrocławiu nikt, od kogo można by uzyskać potrzebne informacje. Nie znaleziono również żadnych akt, które by mogły ułatwić odszukanie wywiezionych archiwaliów. Polska służba archiwalna na Śląsku musiała zatem rozpocząć pracę od podstaw.

Pełnomocnik ministra oświaty do spraw archiwalnych, dr Józef Stojanowski, który przybył do Wrocławia w kilka miesięcy po zakończeniu działań wojennych, nie miał łatwego zadania. Znalezienie pomieszczenia dla Archiwum, prowadzenie poszukiwań ewakuowanych archiwaliów, zabezpieczenie akt przed zniszczeniem i zwożenie ich do Wrocławia — to były najważniejsze zadania i najpilniejsze prace. Dzięki życzliwemu stanowisku władz lokalnych udało się dość szybko uzyskać dla organizującego się Archiwum dwa budynki: jeden małopojemny przy ul. Więziennej 6, drugi, znacznie większy, przy ul. Pomorskiej 2. Oba budynki mocno ucierpiały w czasie działań wojennych i wymagały natychmiastowego remontu zabezpieczającego. Najważniejszą jednak sprawą było zabezpieczanie archiwaliów. Prace te, prowadzone przez pełnomocnika od pierwszych dni jego pobytu na Śląsku wspólnie z dr. Mieczysławem Walterem i mgr. Andrzejem Dereniem, zostały uwieńczone powodzeniem. Dzięki informacjom udzielonym przez ekipy biblioteczne zabezpieczające księgozbiory udało się ustalić niektóre miejscowości, do których zostały ewakuowane archiwalia wrocławskie. Mimo trudności transportowych archiwalia te zaczęły dość szybko wypełniać pomieszczenia magazynowe.

Akta miejskie (b. *Stadtarchiv*) były też w czasie wojny ewakuowane z Wrocławia na prowincję. Archiwistom polskim po żmudnych poszukiwaniach w terenie udało się odnaleźć i zwieźć do magazynów część zasobu aktowego tego Archiwum.

Opieką objęto nie tylko zasoby dawnego Archiwum Państwowego we Wrocławiu, nie tylko zbiory archiwów miejskich, kościelnych, magnackich itp., ale wychodząc z założenia, że nowsze materiały aktowe mogą posiadać również wartość naukową i praktyczną, zabezpieczono registry różnych władz niemieckich, urzędów, instytucji, organizacji.

Po powołaniu do życia Archiwum Państwowego we Wrocławiu, co nastąpiło z dniem 1 VIII 1946 r., działalność na odcinku zabezpieczania i przejmowania archiwaliów kontynuowano w sposób jeszcze bardziej intensywny. Było to konieczne dla uchronienia przed zniszczeniem tych archiwów i registratur, które oszczędziła wojna. Równocześnie rozpoczęto prace mające na celu udostępnienie dla badań naukowych tych zespołów, które zawierały najwięcej cennych materiałów. Z czasem działalność Archiwum zaczęła rozszerzać się na odcinki życia, którym w Polsce przedwojennej poświęcano zbyt mało uwagi.

Na podstawie zarządzeń władz centralnych z lat 1951—1952 archiwa uzyskały duże uprawnienia w zakresie wizytowania składnic akt prawie wszystkich instytucji i urzędów oraz w zakresie kontroli akt przekazywanych na makulaturę. Wzrost uprawnień oznaczał wzrost obowiązków. Archiwum Państwowe we Wrocławiu nawiązało bliskie kontakty ze wszystkimi prawie urzędami, instytucjami, organizacjami. Pojmując szeroko swe zadania określone zarządzeniami władz centralnych, nie ograniczyło się ono do przeprowadzania wizytacji składnic akt i kontrolowania placówek zajmujących się zbieraniem makulatury, lecz zainicjowało intensywną akcję szkolenia personelu składnic akt różnych zakładów pracy na specjalnie organizowanych kursach i konferencjach.

Obok Archiwum Państwowego we Wrocławiu rozwijały działalność archiwa terenowe, zorganizowane w Jeleniej Górze, Brzegu, Kłodzku, Legnicy, Wałbrzychu i Zgorzelcu. Dzięki rozbudowaniu sieci archiwalnej Archiwum mogło rozwinąć skuteczniejszą akcję w terenie, przede wszystkim na odcinku zabezpieczania archiwaliów, wizytacji składnic akt i kontroli zbiornic makulatury.

W ramach ustalania sieci archiwalnej w r. 1951 włączono Archiwum Miejskie we Wrocławiu do Archiwum Państwowego. Od 1 I 1952 r. Archiwum Państwowe otrzymało nazwę Wojewódzkiego Archiwum Państwowego, a od r. 1957 — Archiwum Państwowe Miasta Wrocławia i Województwa Wrocławskiego.

Ogólna charakterystyka zasobu archiwalnego

Na zasób aktowy Archiwum Państwowego we Wrocławiu składają się trzy zasadnicze grupy zespołów:

a) ocalone fragmenty archiwaliów b. Archiwum Państwowego we Wrocławiu;

b) zachowane fragmenty akt byłego Archiwum Miejskiego, akta zespołów miejskich m. Legnicy, Zgorzelca, Dusznik, Dzierżoniowa, Jawora, Kłodzka, Lubania, Lwówka, Oławy, Wałbrzycha oraz Archiwum Śląskiego Konsystorza Ewangelickiego we Wrocławiu;

c) nowsze registry urzędów państwowych i samorządowych miast z Wrocławiem na czele, archiwa podworskie i zbiór kartograficzny.

W skład pierwszej grupy wchodzi szczątkowe zespoły akt b. Archiwum Państwowego, akta dawnych urzędów austriackich, sekularyzowanych klasztorów, akta Nadprezydium Prowincji Śląskiej, dawniejsze akta Rejencji Wrocławskiej, Legnickiej i Opolskiej, akta Kolegium Szkolnego Prowincji Śląskiej, landratur, sądów, Prezydium Policji we Wrocławiu, urzędów katastralnych i budowlanych. Mimo szczątkowego charakteru tych zespołów znaleźć w nich można ciekawe materiały do stosunków wewnętrznych i zagranicznych Śląska w XVI—XX w., spraw wsi, ustroju prawno-sądowego, rzemiosła, przemysłu i handlu, ciężarów podatkowych, szkolnictwa i wszelkich stosunków gospodarczych i ludnościowych oraz polityki germanizacyjnej władz pruskich na Śląsku.

W skład drugiej grupy wchodzi akta miast śląskich i Śląskiego Konsystorza Ewangelickiego. Szczególnie ważną pozycję stanowią tu księgi m. Wrocławia z XIV—XVIII w. i kilkanaście tysięcy dokumentów z XIII—XIX w. Ta grupa zespołów zawiera cenne materiały do historii Śląska i miast, a w szczególności do ich struktury ludnościowej, budownictwa miejskiego, rzemiosła, przemysłu i handlu, ruchu robotniczego, spraw językowych na Śląsku, spraw szkolnych, kościelnych i opieki społecznej.

Do trzeciej grupy należą nowsze registry urzędów państwowych i samorządowych, jak nadprezydium prowincji górnośląskiej i dolnośląskiej, akta Rejencji Opolskiej, Rejencji Wrocławskiej, akta władz finansowych na Śląsku, akta Śląskiego Ziemstwa Kredytowego, akta przemysłowe, ubezpieczeniowe, archiwa podworskie Schaffgotschów z Sobieszowa i Cieplic, Magnisów z Bożkowa, Althannów z Międzylesia, Hatzfeldtów ze Żmigrodu, Nostitzów z Luboradza i inne mniejsze zespoły podworskie. Archiwalia te zawierają cenne materiały do stosunków społeczno-politycznych i gospodarczych Śląska, do dziejów wsi i ruchu robotniczego, do historii walk narodowyzwoleńczych ludu polskiego na Śląsku, powstań śląskich i plebiscytu.

Zbiory kartograficzne liczą kilkadziesiąt tysięcy map i planów. Największe grupy stanowią mapy zespołów Rejencji Wrocławskiej, Opolskiej i Komisji Generalnej, dalej plany miast oraz mapy i plany zespołów podworskich, zwłaszcza Schaffgotschów i Magnisów.

Archiwum przejęło również akta zlikwidowanych urzędów i instytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, jak Państwowy Urząd Repatriacyjny, Izba Przemysłowo-Handlowa we Wrocławiu, Urząd Wojewódzki we Wrocławiu, prezydium gminnych rad narodowych, Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami, spółdzielnie produkcyjne, Powszechna Organizacja „Służba Polsce“ oraz różne spółdzielnie pracy.

Osiągnięcia

Mimo trudnych warunków pracy i nielicznego stosunkowo personelu Archiwum wrocławskie uzyskało w swej działalności b. poważne wyniki:

a) Zarejestrowało, zabezpieczyło i przewiozło do magazynów własnych względnie do magazynów powiatowych archiwów państwowych z terenu Dolnego Śląska wszystkie archiwalia, które pozbawione były dostatecznej opieki. O ogromie wykonanej pracy można wyrobić sobie zdanie, jeżeli zwróci się uwagę, że mimo odstąpienia wielu zespołów do różnych archiwów i mimo wybrakowania kilkadziesiąciu ton akt zasób Archiwum Państwowego oraz archiwów podległych wynosi dziś 16 000 m. b.

b) W zakresie udostępniania archiwaliów do celów naukowych i urzędowych uporządkowano i spisano akta najważniejsze. Ogólna liczba akt, z których korzystanie nie napotyka trudności, stanowi ponad 90% ogólnej ilości zasobu aktowego Archiwum.

c) Na zebraniach naukowych pracowników Archiwum wygłoszono 80 referatów, dotyczących głównie archiwistyki, archiwoznawstwa i historii ustroju i organizacji władz śląskich.

d) Przeprowadzono kilka tysięcy kwerend, w tym ponad 1000 naukowych.

e) W ramach zbierania materiałów do dziejów klasy robotniczej i do historii wsi przeglądnięto kilka tysięcy jednostek archiwalnych, liczących ponad milion stron.

f) Zorganizowano kilka wystaw i pokazów dokumentów archiwalnych, a w szczególności wielką wystawę pod tytułem *Polskość Śląska w dokumencie*, którą zwiedziło 15 000 osób. Ponadto dostarczono kilkaset eksponatów na 9 wystaw historycznych, organizowanych przez różne instytucje we Wrocławiu, Warszawie i Opolu, m. in. 80 eksponatów na wystawę *Ziem Odzyskanych* i 130 eksponatów na wystawę pt. *Dziesięć wieków Śląska*, urządzoną przez Muzeum Śląskie we Wrocławiu.

Charakterystyka kierunków i zamierzeń naukowych

Pod względem naukowym Archiwum Państwowe we Wrocławiu spełnia przede wszystkim rolę usługową, tzn. porządkuje i udostępnia dla badań naukowych materiały archiwalne w zależności od zapotrzebowań zgłaszanych przez instytucje o charakterze naukowo-badawczym.

Na najbliższą przyszłość Archiwum planuje uporządkowanie i zinwentaryzowanie zespołów zawierających materiały do dziejów przemysłu i klasy robotniczej oraz do dziejów wsi na Śląsku.

W ramach prac naukowych personelu naukowego Archiwum zaplanowano opracowanie kancelarii książeńcych, kościelnych, miejskich, magnackich i urzędów państwowych w okresie od XIII do XX w. Niezależnie od prac o charakterze służbowym poszczególni pracownicy naukowci prowadzą prace indywidualne, odpowiadające ich własnym zainteresowaniom. Plany prac perspektywicznych wrocławskiego ośrodka archiwalnego obejmują publikacje źródłowe i opracowania na tematy związane z dziejami Śląska, przygotowywane przez A. Derenia, J. Domańskiego, J. Pasławską, A. Stojanowską, B. Turonia i W. Turoniową.

Idąc z duchem czasu oraz chcąc sprostać stale rosnącemu zapotrzebowaniu nauki historycznej na materiały archiwalne, Archiwum Państwowe we Wrocławiu podobnie jak inne archiwa w Polsce zapoczątkowało nowe formy udostępniania akt. Celom tym mają służyć: a) inwentaryzacja tematyczna; b) mikrofilmowanie akt; c) wymiana mikrofilmów z zagranicą.

W związku z odbudową przemysłu i zagospodarowaniem Ziemi Zachodnich Archiwum udostępniło licznym instytucjom gospodarczym i zarządom miejskim woj. wrocławskiego materiały archiwalne i dokumentację techniczną (mapy i plany), przyczyniając się w ten sposób do przyspieszenia odbudowy obiektów przemysłowych i urzędzeń miejskich na Dolnym Śląsku.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, w którym zgromadzono materiały dotyczące wyłącznie dziejów Śląska, mogło odegrać większą rolę przede wszystkim w skali regionalnej. Dzięki uporządkowaniu i udostępnieniu uratowanych archiwaliów historycy śląscy mogli wydać wiele prac naukowych, które przedstawiły w nowym i właściwym świetle ważne problemy z dziejów Śląska. Należą tu przede wszystkim wydane w r. 1958 *Dzieje Wrocławia*, przygotowana do druku przez Zakład Historii Śląska Polskiej Akademii Nauk *Historia Śląska* i liczne artykuły publikowane w „Śląskim Kwartalniku Historycznym Sobótka“.

* * *

Personel Archiwum Państwowego we Wrocławiu, który początkowo liczył zaledwie 5 osób, w miarę rozwijania się Archiwum wzrósł kilkakrot-

nie, dzięki czemu wszystkie prace archiwalne mogły postępować szybko naprzód.

Mimo niejednokrotnie b. ciężkich warunków cały personel spełniał swe obowiązki w sposób zasługujący na pełne uznanie.

Do pracowników pracujących w Archiwum od początku jego istnienia należą: b. dyrektor dr Michał Wąsowicz, dyrektor mgr Andrzej Dereń i zastępca dyrektora mgr Aniela Stojanowska. Funkcje kierowników oddziałów i pracowni pełnią: mgr Celestyna Kwiatkowska, mgr Władysław Pyrek, mgr Janina Michalska, mgr Wanda Turoniowa, mgr Janina Pasławska.

*   *
*

Oceniając ogólnie z perspektywy 15 lat prace Archiwum Państwowego we Wrocławiu, stwierdzić trzeba, że najważniejszym osiągnięciem było uratowanie od zagłady bezcennych archiwaliów, których nie zdołały zniszczyć działania wojenne. Równie ważne było uporządkowanie i udostępnienie najważniejszych zespołów aktowych dla badań naukowych oraz otoczenie opieką składnic akt, urzędów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych i spółdzielczych.